

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ В УКРАЇНІ
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЛОКТЕВА Ірина Іванівна

УДК 316.4.063

**КРИТЕРІЇ БАГАТОВИМІРНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ СОЦІАЛЬНО
ВІДТОРГНУТИХ ГРУП**

22.00.02 – методологія та методи соціологічних досліджень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник кандидат фіз.-матем. наук, доцент
Горбачик Андрій Петрович,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
декан факультету соціології

Офіційні опоненти: доктор соціологічних наук
Чурилов Микола Миколайович,
компанія ТОВ «Тейлор Нельсон Софрез Україна»,
генеральний директор

кандидат соціологічних наук
Харченко Наталя Миколаївна,
Київський міжнародний інституту соціології
виконавчий директор

Захист відбудеться 16 січня 2017 року о 14:00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.30 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 03680, м. Київ, пр-т Глушкова, 4д, ауд. 504.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01033, м. Київ, вул. Володимирська, 58.

Автореферат розіслано «14» грудня 2016 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю. О. Тарабукін

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. За останні десятиліття інструменти, розроблені для оцінки становища вразливих верств населення, зазнали суттєвих змін внаслідок переосмислення чинників добробуту людей. У середині ХХ ст. в європейських країнах у зв'язку з вивченням слабозахищених категорій громадян сформувався концепт соціального відторгнення (social exclusion). З огляду на зміст концепту соціального відторгнення причини зниження благополуччя людей потрібно шукати, включаючи до інструментів дослідження параметри, які знаходяться поза межами грошових вимірів і монетарних показників бідності. Концепт активно використовується у формуванні та розвитку соціальної політики країн Європейського Союзу, а в останнє десятиліття його впроваджують у дослідження країн пострадянського простору.

Структурна трансформація економіки, зміни у структурі ринку праці, стрімке зростання цін на товари та послуги, військовий конфлікт на Сході України створили бар'єри у доступі до важливих ресурсів значної частини населення України. Зростає ризик збільшення кількості представників вразливих верств населення, що не тільки обмежені у споживанні товарів та послуг, але також не мають доступу до необхідної соціальної підтримки, що в цілому може мати наслідком соціальне відторгнення. Зокрема, одним із негативних наслідків анексії Криму та військових дій на сході країни стало виникнення такої потенційно вразливої соціальної групи, як внутрішньо переміщені особи (ВПО), більшість з яких втратили джерела до існування, роботу, житло, майно та була виключені із звичних соціальних мереж.

Зростання кількості тих, кого можна визначити як соціально відторгнутих, призводить до збільшення витрат на державну соціальну допомогу, на охорону здоров'я, допомогу з безробіття, а отже, створює додаткове навантаження на бюджет країни. Наявність значної кількості представників незахищених груп, обмежених у доступі до ресурсів, та таких, що не можуть дозволити собі загальноприйнятні стандарти споживання, підвищує суспільну напруженість, сприяє зростанню злочинності, соціальних конфліктів і аномії.

Все це робить актуальним пошук інструментів для емпіричної ідентифікації груп населення, які потребують соціальної підтримки та захисту, оскільки самостійно не можуть забезпечити навіть мінімальні прийнятні в суспільстві стандарти рівня життя та споживання. В той же час в демократичному суспільстві критерії ідентифікації таких вразливих груп населення, допомога яким здійснюється з ресурсів бюджету країни, мають бути зрозумілими і навіть певною мірою схваленими громадянами країни, з чиїх податків формується бюджет. Тобто актуальним є вивчення суб'єктивного сприйняття громадянами країни справедливості соціальної політики держави, зокрема в частині соціальної підтримки та захисту вразливих груп населення. Актуальним також є пошук підходів та розробка інструментів ідентифікації,

адекватних для проведення крос-національних порівнянь, зокрема для порівняння стану українського та європейських суспільств з урахуванням відмінностей культурних, економічних та відмінностей у стандартах рівня життя та споживання.

Теоретичні передумови дослідження соціального відторгнення розглянуті у роботах П. Абрахамсона (P. Abrahamson), А. Сена (A. Sen), Х. Сілвер (H. Silver). В Україні теоретичні аспекти вивчення соціального відторгнення розглянуті у роботах Е. М. Лібанової, О. М. Балакіревої, С. С. Бабенко. Дослідженнями щодо розробки багатовимірних схем вимірювання соціального відторгнення та виокремлення критеріїв для його емпіричної ідентифікації присвячені роботи Е. Аткинсона (A. Atkinson), П. Бонке (P. Bohnke), Т. Бурчардт (T. Burchardt), Дж. Ле Гранда (J. Le Grand), Д. Піачуда (D. Piachaud), Р. Левітас (R. Levitas), Д. Гордона (D. Gordon), Дж. Джоель-Гисбер (G. Jehoel-Gijsbers), К. Врумана (C. Vrooman), С. Дж. М. Хофф (S. J. M. Hoff), М. Кьюманса (M. Coumans), Х. Шмітса (H. Schmeets), Н.Тихонової. В Україні підходи до вимірювання і концептуалізації соціального відторгнення представлені у працях С. М. Оксамитної та В. Є. Хмелька, О. М. Балакіревої, О. В. Макарової, Н. Толстих та. Аналіз концептів соціального відторгнення та соціального залучення висвітлено у роботах Ю.Б. Савельєва та Т. В. Гришиної.

У 2011 році опубліковано Національну доповідь про людський розвиток «Україна: на шляху до соціального залучення» (Е. М. Лібанова та ін.), підготовлену Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи за підтримки ПРООН. Представлені авторським колективом дослідження та відповідна методологія складають перший комплексний підхід емпіричної ідентифікації соціального відторгнення в Україні. Розроблена методологія оцінки соціального відторгнення та відповідна система індикаторів в першу чергу орієнтовані на вимірювання недостатності доступу певних соціальних груп до матеріальних ресурсів і соціальних благ, які мають бути забезпечені згідно з громадянськими правами людини.

Сприйняття громадянами легітимності (обґрунтованості) отримання допомоги від держави в залежності від соціально-демографічних характеристик та життєвих обставин таких отримувачів розглянуто у роботах Дж. А. Вілля (J. A. Will), Л. Д. Аппельбаума (L. D. Appelbaum), В. Ван Ооршота (W. van Oorschot), С. А. Лерсена (C. A. Larsen). У роботах П. Россі (P. H. Rossi) та Е. Андерсона (A. B. Anderson), К. Аушпурга (K. Auspurg) та Т. Хінца (T. Hinz) запропоновані та розроблені способи вимірювання установок щодо соціальних об'єктів, які ґрунтуються на факторіальному дизайну опитування. Типи суджень про соціальні об'єкти розглянуті у роботах Г. Джассо (G. Jasso) та Л. Валландера (L. Wallander). В Україні факторіальний дизайн опитування був застосований в роботі К. Гацкової при вивченні сприйняття справедливості оплати праці.

Розвиток теоретичних уявлень про феномен соціального відторгнення, а також зміна соціально-економічних умов життя в Європі та, що найбільше важливо для

нашого дослідження, в Україні робить актуальним, принаймні, удосконалення існуючих відповідних інструментів вимірювання та емпіричної ідентифікації соціально відторгнутих груп. Потрібні відповідні інструменти, що враховують багатовимірність концепту соціального відторгнення, дозволяють не тільки ідентифікувати соціально відторгнуті групи в певних соціокультурних умовах (для нас, в першу чергу, в умовах українського суспільства), але й можуть бути використані для міжнародних порівнянь. Важливими є також інструменти оцінювання ставлення громадськості до соціальної політики та соціальної підтримки соціально відторгнутих груп, виділених з використанням відповідних критеріїв.

Наукова проблема полягає у частковій невідповідності інструментів ідентифікації соціально відторгнутих груп, які використовуються в практиці емпіричних досліджень в Україні, сучасним уявленням про соціальне відторгнення як багатовимірний концепт, що включає кілька компонентів. Практична необхідність та актуальність вирішення задачі пошуку критеріїв багатовимірної ідентифікації груп соціального відторгнення обумовлена необхідністю наукового обґрунтування соціальної політики держави у частині, визначеній проектом документу "Стратегія подолання бідності", де безпосередньо зазначено про "... необхідність в удосконаленні вимірювання бідності та соціального відчуження¹ в Україні"².

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана в рамках науково-дослідної теми факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Тенденції структурної трансформації українського суспільства в контексті глобалізації та європейської інтеграції» (тема №11БФ017-01), авторські розробки представлені у заключному звіті НДР.

Тема дисертації включена до плану науково-дослідної роботи відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ Інституту економіки та прогнозування НАН України і є складовою науково-дослідної роботи «Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції» (державний реєстраційний номер 0115U000971). Автором дисертації підготовлено розділ «Прояви соціального відторгнення серед внутрішньо переміщених осіб».

Метою дисертаційного дослідження є обґрунтування критеріїв багатовимірної ідентифікації соціально відторгнутих груп.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань:

¹ У межах Національної доповідь про людський розвиток 2011: Україна на шляху до соціального залучення, зазначено, що сталих україномовних аналогів «social exclusion» ще не існує. Суто лінгвістичні можливості передбачають: соціальне відчуження, соціальне відсторонення, соціальне відторгнення, соціальна ексклюзія, виключення із суспільного життя, ізоляваність, десоціалізація.

² Об утверждении Стратегии преодоления бедности (неофициальный текст) Субъект законодательной инициативы Проект, Неофициальный текст от 11.02.2015 [Електронний ресурс] // Ліга Закон. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/NT1257.html.

1) проаналізувати історію виникнення концепту соціального відторгнення та теоретико-методологічні підходи до його вивчення; уточнити специфіку соціального відторгнення і його взаємозв'язки з іншими спорідненими явищами, виокремити атрибути та функції концепту соціального відторгнення; розглянути досвід використання концепту соціального відторгнення в емпіричних соціологічних дослідженнях і соціальній політиці;

2) визначити структурні виміри (компоненти) концепту соціального відторгнення, уточнити емпіричні індикатори проявів окремих компонентів концепту та способів їх інтеграції у відповідні показники; означити інструменти вимірювання концепту соціального відторгнення;

3) порівняти подібність структури соціального відторгнення в Україні та в європейських країнах з різним рівнем соціально-економічного розвитку та відмінними моделями соціальної політики; оцінити надійність і валідність вимірювальної моделі соціального відторгнення;

4) на основі результатів вимірювання концепту соціального відторгнення обґрунтувати підходи до побудови багатовимірних критеріїв виокремлення соціально відторгнутих груп;

5) запропонувати та обґрунтувати інструмент для ідентифікації критеріїв визначення соціального відторгнення різними соціальними групами з метою вивчення узгодженості цих критеріїв із тими, що їх використовують науковці та державні служби.

Об'єкт дослідження: емпіричні методи ідентифікації соціальних груп.

Предмет дослідження: критерії багатовимірної ідентифікації соціально відторгнутих груп.

Методи дослідження. З метою досягнення поставленої мети та реалізації завдань використано наступні загальнонаукові та соціологічні методи: теоретичний аналіз для визначення причин, що зумовили формування концепту соціального відторгнення; порівняльний аналіз теоретико-методологічних підходів до вивчення соціального відторгнення з метою визначення теоретичної бази дослідження; аналіз і синтез для визначення структурних вимірів (компонентів) концепту соціального відторгнення; уточнення емпіричних показників для вимірювання проявів окремих компонентів концепту соціального відторгнення, здійснене на основі методологічних підходів, запропонованих у роботах Х. Сільвер, Н. Тихонової, Р. Левітас і концептуальної схеми вимірювання соціального відторгнення, розробленої Дж. Джоель-Гисберг і К. Вруманом; емпірична ідентифікація структурних вимірів концепту соціального відторгнення на мікрорівні, здійснена на основі підходу Дж. Джоель-Гисберг та К. Врумана; міжгрупові та крос-національні порівняння для перевірки адекватності використання обраних критеріїв соціального відторгнення в умовах українського

суспільства. Для визначення суб'єктивних критеріїв ідентифікації соціального відторгнення застосовано факторіальний дизайн опитування.

Для здійснення емпіричної ідентифікації соціального застосовано експлораторний факторний аналіз (ЕФА). З метою оцінки валідності та надійності вимірювальних моделей соціального відторгнення використано наступні методи статистичного аналізу даних; кореляційний, однофакторний дисперсійний, регресійний аналіз і аналіз внутрішньої узгодженості шкал. Аналіз результатів дослідження та створення вимірювальних інструментів здійснені за допомогою статистичних пакетів і програмного забезпечення SPSS та Stata.

Емпіричну базу дослідження складають: а) дані 5-ї хвилі (2010 рік) Європейського соціального дослідження (ESS), що використані для аналізу та порівняння проявів соціального відторгнення в Україні та країнах Європейського Союзу, які представляють різні моделі соціальної політики; б) дані соціологічного дослідження «Оцінка потреб внутрішньо переміщених жінок та осіб похилого віку в Україні», проведеного ГО «Українським інститутом соціальних досліджень ім. О.Яременка» за технічної підтримки Фонду народонаселення ООН у грудні 2014 р. – січні 2015 р.; в) дані авторського пілотажного дослідження (опитано 65 студентів), проведеного у травні 2015 року в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка з метою апробації опитувальника, розробленого із застосуванням факторіального дизайну.

Наукова новизна отриманих результатів. На основі вирішення дослідницьких завдань були отримані наукові результати, що мають наукову новизну і виносяться на захист.

Вперше:

– сконструйовано та емпірично обґрунтовано на даних масштабного всеукраїнського опитування представників групи ВПО інтегральний індекс соціального відторгнення, який на відміну від попередніх інструментів його емпіричної ідентифікації, дозволяє вимірювати соціальне відторгнення як інтегральну властивість, що включає три структурні компоненти: матеріальну депривацію, недостатність забезпечення соціальних прав громадянина, соціальну ізоляцію;

– із застосуванням факторіального дизайну опитування розроблено та апробовано інструментарій для вивчення параметрів ідентифікації соціально відторгнених груп в масових опитуваннях; інструментарій базується на оцінці респондентами обґрунтованості призначення певного обсягу державної допомоги сім'ям в залежності від різного роду складних життєвих обставин, що мають наслідком соціальне відторгнення;

– запропоновано підхід до побудови багатовимірного критерію ідентифікації соціально відторгнених груп, що базується на відхиленні вимірних значень компонентів соціального відторгнення від середнього для конкретного суспільства

рівня, який характеризує прийнятний в цьому суспільстві стандарт життя; показано, що такий підхід дозволяє врахувати соціальні, економічні та культурні особливості певного суспільства, що вивчається, залишаючи при цьому можливість проведення порівняльного аналізу.

Удосконалено:

– теоретичну інтерпретацію концепту соціального відторгнення як багатовимірного процесу зменшення доступу до структурно-економічних ресурсів, до інституцій, що їх розподіляють, та недостатності соціокультурної активності індивідів або груп. На суспільному рівні соціальне відторгнення проявляється як відсутність доступу до механізмів соціальної інтеграції та ресурсів для певної частини населення. На індивідуальному рівні проявами соціального відторгнення є обмежений доступ до ресурсів, відсутність забезпеченості соціальних прав громадянина, соціальна ізоляція і брак участі у таких значущих видах діяльності, що є характерними для більшості людей у досліджуваному суспільстві;

Дістало подальшого розвитку:

– запропонований в роботах Дж. Джоель-Гісберг та К.Врумана підхід до розгляду соціального відторгнення у вимірах двох типів – дистрибутивних, пов'язаних із матеріальною деривацією і обмеженістю доступу до базових ресурсів, та реляційних, що включають соціальну ізоляцію та недостатність нормативної інтеграції; підхід адаптовано до соціоекономічних та культурних реалій сучасного українського суспільства з метою використання в розробці інструментів для масових опитувань в Україні.

Практичне значення одержаних результатів. Запропоновані критерії багатовимірної ідентифікації соціально відторгнутих груп можуть бути використані для оцінки ефективності системи соціального захисту, формування соціальної політики щодо розподілу державної соціальної допомоги та соціальних виплат. Результати дисертаційного дослідження можуть бути застосовані для підготовки університетських навчальних курсів з методології і практики вимірювання соціальних нерівностей. Інструментарій, розроблений із застосуванням факторіального дизайну опитування, може бути використаний для оцінки громадської думки відносно політичних рішень щодо розподілу державної підтримки на етапі їх підготовки для визначення міри сприйняття таких рішень громадянами країни.

Особистий внесок здобувача. Наукові положення, висновки і рекомендації, подані в дисертації, є самостійним доробком автора. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, використано лише ті положення, які є результатом особистих досліджень здобувача.

Апробація результатів. Основні положення дисертаційного дослідження доповідались на 5-х наукових конференціях: X Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Держава-людина-соціальна відповідальність» (Київ, 2013), II Конгресі Соціологічної асоціації України «Соціологія та

суспільство: взаємодія в умовах кризи», Міжнародній науково-практичній конференції «Внутрішньо переміщені особи в Україні: реалії та можливості» (Київ, 2014), Міжнародній науково-практичній конференції з соціології «Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну» (Київ, 2015), Третьому Форумі Міжнародної Соціологічної Асоціації «The Futures We Want: Global Sociology and the Struggles for a Better World» (Відень, Австрія 2016). Результати дисертаційного дослідження представлені в межах трьох методологічних семінарів «Survey Experiments» (м. Київ, Україна, 2014; м. Констанц, Німеччина, 2015), чотирьох практичних семінарів Навчальної програми щодо проведення досліджень в сфері ВІЛ-інфекції/СНІДу в межах Проекту МЕТІДА, проведених за підтримки PEPFAR (The President's Emergency Plan For AIDS Relief) та четвертої Літньої школи Соціальної Демократії, що проведена за підтримки Фонду ім. Фрідріха Еберта (Київ, 2013).

Публікації. Зміст основних положень дисертаційного дослідження викладено у 12 наукових публікаціях, 5 з яких опубліковані у фахових виданнях з соціології, рекомендованих ДАК України, з них 2 – у виданні, яке розміщено у наукометричній базі Scopus, 2 публікації у зарубіжних виданнях, з них 1 – у виданні, яке розміщено у наукометричній базі Scopus та 4 у збірках тез доповідей на наукових конференціях і круглих столах.

Структура та обсяг дисертаційної роботи. Дисертаційна робота включає вступ, 3 розділи, загальні висновки, список використаних джерел; обсяг основної частини – 150 сторінок; 25 таблиць, 3 рисунки; список джерел (195 найменувань) займає 18 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми і наукову проблему, сформульовано мету, задачі, об'єкт, предмет дослідження, визначено методи дослідження, розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів.

У першому розділі дисертаційної роботи «**Теоретико-методологічні засади вивчення соціального відторгнення**» проаналізовано історію виникнення концепту соціального відторгнення та здійснено аналіз його зв'язків із дотичними концептами. Розглянуто теоретико-методологічні підходи до вивчення концепту соціального відторгнення та досвід його використання в емпіричних соціологічних дослідженнях і соціальній політиці.

За результатами узагальнення наукових джерел літератури щодо історії виникнення концепту соціального відторгнення виявлено, що поява концепту пов'язана з переосмислення понять, які застосовували у науковому та політичному дискурсах при вивченні стану неблагополучних категорій населення, перш за все, критеріїв для визначення бідності. Формування концепту відбулось у країнах Європи

під впливом розуміння недостатності механізмів соціальної інтеграції, що є наслідком сучасних соціальних інститутів, а також необхідності розробки інструментів для оцінки ефективності функціонування таких механізмів.

Виявлено, що соціальне відторгнення є концептом багатовимірним та має складну структуру. При вивченні цього концепту значну увагу приділяють браку соціальної участі, яка відповідає усередненим стандартам життя, доступним для більшості в конкретному суспільстві. Виділяють наступні атрибути соціального відторгнення: відсутність участі в діяльності, характерній для більшої частини членів конкретного суспільства, брак значущих соціальних стосунків з іншими людьми, недостатність доступу до ресурсів та недостатність забезпечення прав громадянина.

За результатами аналізу зв'язків соціального відторгнення з дотичними концептами виявлено, що концепт соціального відторгнення має перетини з концептами бідності, матеріальної депривації, дискримінації, маргіналізації та включає певні атрибути відповідних явищ. Наслідком соціального відторгнення є виникнення та зростання групи представників нижчого прошарку суспільства (андеркласу). Дотичними до соціального відторгнення є концепти аномії і соціального відчуження. Інструменти, які використовують для вимірювання зазначених концептів, ґрунтуються на суб'єктивній оцінці ступеня розриву зв'язків з суспільством і, на відміну від інструментів вимірювання соціального відторгнення, не залучають до розгляду аспекти, що пов'язані з забезпеченням прав громадянина та матеріальним добробутом людей. Встановлено, що соціальне відторгнення може бути, зокрема, результатом процесу адаптації, що має наслідком відсутність можливостей задовольнити свої потреби у межах усереднених стандартів конкретного суспільства. На мікрорівні протилежним до соціального відторгнення є концепт соціального залучення, в основі якого лежить соціальну участь індивідів або ж груп. На макрорівні протилежним за змістом до концепту соціального відторгнення є концепт соціальної інтеграції та солідарності.

На основі результатів проведеного аналізу у якості теоретико-методологічного підходу даної дисертаційної роботи автором обрано структурно-діяльнісний підхід (П. Бурдье, Е. Гіденс). Цей підхід дозволяє розглядати соціальне відторгнення як результат функціонування соціальних структур та діяльності соціальних суб'єктів, які можуть навмисно чи ненавмисно впливати на зміни соціальної структури (О. Д. Куценко, С. С. Бабенко), створюючи бар'єри у доступі до ресурсів, забезпеченні прав громадянина та зменшенні соціальної участі індивідів.

На основі здійсненого аналізу сформульовано наступне визначення концепту: соціальне відторгнення є багатовимірним процесом зменшення доступу до структурно-економічних ресурсів, до позицій, що розподіляють ці ресурси, що веде до недостатності соціокультурної участі окремих індивідів або груп. На суспільному рівні соціальне відторгнення проявляється як відсутність доступу до механізмів і ресурсів,

що забезпечують соціальну інтеграцію. На індивідуальному рівні проявами соціального відторгнення є обмеження доступу до товарів і послуг, брак забезпечення прав громадянина та недостатність, у порівнянні із більшістю людей у конкретному суспільстві, соціальної участі.

Активне використання концепту соціального відторгнення має наслідком необхідність постійного вдосконалення та уточнення відповідних інструментів. Найбільше поширення має підхід до емпіричної ідентифікації соціального відторгнення на мікрорівні, розроблений Дж. Джоель-Гисберг і К. Вруманом. Запропонована ними схема вимірювання дозволяє охопити прояви соціального відторгнення, що пов'язані з розривом соціальних зв'язків, браком нормативної інтеграції, матеріальними позбавленнями, недостатністю забезпечення громадянських прав. Цей підхід знайшов своє застосування в Україні при дослідженні соціального залучення людей похилого віку (Т. В. Гришина), проте запропонована авторами чотирьохкомпонентна вимірювальна модель повністю реалізована не була.

Поширеним також є вивчення ставлення до обґрунтованості (легітимності) надання державної підтримки представникам певних вразливих груп. В таких дослідженнях потенційні реципієнти соціальної допомоги, які можуть бути визначені як соціально відторгнуті, визначаються шляхом опису складнощів їх життєвої ситуації. В Україні наявним є досвід вимірювання ставлення громадян країни до реципієнтів державної підтримки (О. М. Балакірева, Д. А. Дмитрук), але відповідні дослідження є поодинокими і традиція дослідження узгодженості громадської думки щодо обґрунтованості державної підтримки певних груп соціального відторгнення не сформована.

У другому розділі дисертації **«Обґрунтування вимірювальної моделі соціального відторгнення»** проаналізовано схеми вимірювання соціального відторгнення та визначено виміри (структурні компоненти) концепту. Уточнено емпіричні індикатори для вимірювання соціального відторгнення, розглянуто способи їх інтеграції у відповідні показники та означено інструменти для його емпіричної ідентифікації. В розділі представлено результати емпіричної ідентифікації соціального відторгнення в Україні та в європейських країнах з різним рівнем соціально-економічного розвитку і відмінними моделями соціальної політики, що здійснена на основі схеми вимірювання, яка запропонована Дж. Джоель-Гисберг і К. Вруманом. Проведено порівняння структурної подібності вимірних компонентів соціального відторгнення. На основі результатів вимірювання концепту соціального відторгнення обґрунтовано підходи до побудови багатовимірних критеріїв виокремлення соціально відторгнутих груп. Оцінено надійність та валідність створеної вимірювальної моделі соціального відторгнення. Представлено результати емпіричної ідентифікації соціального відторгнення, реалізованої згідно з попередньо обраним набором критеріїв, серед ВПО і проведено оцінку валідності побудованої моделі.

На основі *узагальнення схем вимірювання соціального відторгнення* зроблено висновок про те, що відповідні індикатори можна розділити на індикатори макрорівня та індикатори мікрорівня. Індикатори макрорівня дозволяють вимірювати соціальне відторгнення опосередковано, на основі проявів недостатності доступу до механізмів соціальної інтеграції, і включають наступне: рівень бідності; ступінь нерівності у доходах; відсутність базової освіти; рівень безробіття (zareєстрованого за методологією МОП); оцінка стану здоров'я. На мікрорівні соціальне відторгнення розглядають як багатовимірну властивість, що містить наступні структурні компоненти (виміри): а) матеріальна депривація; б) недостатність забезпечення прав громадянина; в) обмеженість соціальної участі (соціальна воляція, брак громадянської і культурної участі); г) брак нормативної інтеграції.

Уточнення показників соціального відторгнення дозволяє зробити висновок про те, що його ідентифікація може бути здійснена на основі критеріїв двох типів: а) *суб'єктивних*, які відображені у особистісному вимірі, коли люди визначають себе як відторгнутих на основі відчуття власної відгородженості від суспільства, почуття зневіри, тривожності (П. Бонке, Г. Рока) або оцінюють інших людей як відторгнутих спираючись на їх складну життєву ситуацію та соціально-демографічні характеристики; б) *об'єктивних* (П. Бонке, А. Бала, Дж. Джоель-Гисберг, К. Вруман, Т. В. Гришина), які входять до дистрибутивних і реляційних вимірів концепту. Дистрибутивні мають відношення до відсутності доступу до структурно-економічних ресурсів, а реляційні – до браку соціальної участі та недостатності нормативної інтеграції.

Огляд інструментів для вимірювання соціального відторгнення та відповідних способів конструювання багатовимірних показників для його емпіричної ідентифікації дозволив виокремити два підходи до побудови критеріїв виокремлення соціально відторгнутих груп: а) соціальне відторгнення вимірюють як латентну змінну, яку ідентифікують опосередковано, використовуючи багатовимірні статистичні методи, конструюючи адитивні індекси; створені таким чином змінні розглядають як індекси у певному діапазоні; при розрахунку адитивних індексів одним із способів ідентифікації частки відторгнутих є оцінка накопичення позбавлень, що перевищує середнє арифметичне розрахованого індексу плюс його стандартне відхилення; б) соціальне відторгнення ідентифікують на основі номінальної шкали (відторгнутий або невідторгнутий), застосовуючи окремі показники; в рамках такого підходу людину вважають відторгнутою за умови наявності позбавлень щонайменше у двох вимірах.

У межах розділу увагу зосереджено на *застосовуванні об'єктивних критеріїв ідентифікації соціального відторгнення*, що запропоновані у підході Дж. Джоель-Гісберг і К. Врумана. На основі вторинного аналізу результатів п'ятої хвилі Європейського Соціального дослідження (ESS 2010), з урахуванням існуючих у базі даних показників, здійснено емпіричну ідентифікацію двох структурних компонентів концепту соціального відторгнення, а саме матеріальної депривації та соціальної ізоляції. Процедура

вимірювання виконано шляхом застосування експлораторного факторного аналізу (ЕФА) до даних, зібраних у країнах, яким властиві різні моделі соціальної політики та які мають різні рівні соціально-економічного розвитку. У ході аналізу на основі характеристик систем загального соціального та пенсійного забезпечення проведено групування сімнадцяти країн згідно з типологією моделей соціального добробуту (А. С. Соде, К. Вруман). Виділено наступні типи моделей соціального добробуту: а) соціально-демократична (Швеція, Данія і Фінляндія); б) консервативно-корпоративістська (Бельгія, Франція та Німеччина); в) ліберальна (Великобританія та Ірландія); г) середземноморська (Португалія, Іспанія і Греція); д) група країн Східної Європи. Окремо виділено групу пострадянських країн (Україна та Російська Федерація) (О.Д. Куценко, А.П. Горбачик). Результати аналізу засвідчили, що факторні структури матеріальної депривації і соціальної ізоляції є схожими у всіх групах країн.

На наступному етапі аналіз виконувався в окремих репрезентантах кожної з груп країн (Польща, Іспанія, Угорщина, Німеччина, Швеція, Великобританія та Україна). Була здійснена емпірична ідентифікація вимірів матеріальної депривації і соціальної ізоляції. Результати порівняння структур ідентифікованих факторів показали, що вони (зокрема, такі компоненти як матеріальна депривація і соціальна ізоляція) є схожими в усіх країнах, що порівнювалися. На основі результатів проведеного аналізу зроблено висновок про існування визначених структурних компонентів соціального відторгнення в Україні та країнах із різними моделями соціальної політики.

В подальшому аналізі використані адитивні індекси (матеріальної депривації і соціальної ізоляції), обчислені як середнє значення індикаторів, попередньо застосованих при проведенні ЕФА. Для оцінки валідності створеного інструменту вимірювання соціального відторгнення проведено пошук відмінностей середніх оцінок адитивних індексів (матеріальна депривація, соціальна ізоляція) відповідно з приналежністю опитаних респондентів до: а) країни з певним типом моделі соціальної політики; б) вікової групи; в) статусу на ринку праці.

Результати крос-національного порівняння середніх значень показників матеріальної депривації у групах країн продемонстрували відповідність її рівня ступеню загального та пенсійного забезпечення. Водночас на прикладі пострадянських країн, для яких властива неповністю сформована система соціальної політики, можна допустити відсутність прямого взаємозв'язку між соціальною ізоляцією та моделями соціального добробуту, які визначають рівень пенсійного та загального забезпечення.

Результати аналізу, виконаного в окремих країнах, продемонстрували, що найнижчою середня оцінка матеріальної депривації є у Швеції, Німеччині та Польщі – країнах з відповідно високим, середнім та низьким рівнями загального та пенсійного забезпечення. Далі за рівнем матеріальної депривації йдуть Великобританія та Іспанія, для яких різниця середніх значень показників матеріальної депривації не є статистично значущою. Для обох цих країн характерним є низький рівень принаймні однієї із сфер

соціального забезпечення (загального або пенсійного). В той же час існує відмінність у рівні економічного розвитку цих двох країн. Тут зафіксовано цікавий ефект. Менш багате суспільство завдяки системі пенсійного забезпечення вирівнює матеріальну депривацію із суспільством більш багатим. Наступними за рівнем матеріальної депривації є країни із низьким рівнем загального та пенсійної забезпечення або слаборозвиненою (rudimentary) системою соціальної підтримки населення: Угорщина та Україна.

Аналіз показав, що різниця середніх значень показників соціальної ізоляції є статистично значущою для більшості країн. Найнижчим її рівень є в Швеції та Іспанії. У Швеції невисоке значення показників соціальної ізоляції може бути обумовлене універсальністю системи соціального забезпечення, яка формує умови для залучення до соціальних мереж. Низькі значення показника в Іспанії можуть відображати наявність міцної соціальної мережі, створеної на основі родинних зв'язків. Згодом слідують Німеччина та Великобританія, між якими не виявлено статистично значущих відмінностей у рівні соціальної ізоляції. Слід зазначити, що для перерахованих країн, середнє значення показників соціальної ізоляції не перевищує середнє розраховане для усіх країн. Тобто, можна припустити, що у країнах, де рівень загального або пенсійного забезпечення є середнім або високим, умови для залучення до соціальних мереж є сприятливішими. В той час як в Угорщині та Україні середні значення показників соціальної ізоляції є вищими у порівнянні з іншими країнами. Незважаючи на те, що для України характерна недорозвиненість системи соціального захисту і низький середній рівень багатства, середнє значення показника соціальної ізоляції у ній є нижчим, ніж в Угорщині. В Угорщині середнє значення показника соціальної ізоляції є вищим майже на чверть порівняно з іншими країнами.

У дисертаційній роботі представлено *результати аналізу відмінностей у проявах соціального відторгнення всередині країн* серед наступних соціально-демографічних груп: а) працюючі; б) безробітні, які шукають роботу; в) безробітні, що не шукають роботу (економічно неактивні); г) пенсіонери. Результати проведеного порівняння середніх оцінок адитивних індексів засвідчили, що найнижче середнє значення показника матеріальної депривації спостерігається серед пенсіонерів у всіх країнах, окрім України. Отже у країнах, де рівень пенсійного забезпечення є, принаймні, низьким, система створює сприятливі умови для зменшення економіко-структурних проявів соціального відторгнення цієї групи незалежно від рівня багатства країни. В той же час в Україні пенсійне забезпечення не заміщує доступу до ресурсів, втрачених у зв'язку з виходом на пенсію за віком. Навпаки, матеріальний добробут даної групи тільки погіршується. Рівень соціальної ізоляції у всіх країнах є найвищим для пенсіонерів.

На основі ідентифікованих факторів матеріальної депривації і соціальної ізоляції *здійснено пошук відмінностей середніх оцінок відповідних показників у трьох країнах (Німеччині, Польщі та Україні) залежно від приналежності респондентів до вікових груп.* Виявлено, що у всіх трьох країнах залученість до соціальних мереж залежить від віку

респондентів. Чим молодша людина, тим вище міра її залученості до соціальних мереж. Результати демонструють відмінності у середніх значеннях матеріальної депривації та приналежністю до вікової групи у Польщі та для Німеччини, в той час в Україні статистично значущих відмінностей у середніх значеннях рівня матеріальної депривації та приналежністю до вікової групи не знайдено. В Німеччині середні значення фактору соціальної ізоляції є найнижчими, а в Україні – найвищими. Отже українська молодь більш відторгнутою від соціальних мереж у порівнянні з представниками групи молоді у Німеччині та Польщі.

У межах другого розділу дисертаційної роботи *представлено результати побудови багатовимірних критеріїв виокремлення соціально відторгнутих груп*. Змінні, які були використані для розрахунку компонентів матеріальної депривації і соціальної ізоляції об'єднано в один адитивний індекс (середнє значення показників, використаних для вимірювання окремих вимірів матеріальної депривації і соціальної ізоляції).

Використовуючи статистичний критерій для визначення порогу соціального відторгнення на основі адитивного індексу соціального відторгнення для кожної країни (Польща, Іспанія, Угорщина, Німеччина, Швеція, Великобританія та Україна) побудовані дихотомічні змінні, для яких "1" – ідентифікує наявність відторгнення, а "0" його відсутність. Поріг соціального відторгнення визначено двома способами: а) перша дихотомічна змінна ідентифікує поріг соціального відторгнення в кожній країні окремо на підставі її індивідуального значення середнього та його стандартного відхилення; б) друга дихотомічна змінна обчислена згідно з середнім і стандартним відхиленням, розрахованими у шести країнах одночасно (серед усіх).

У дисертаційному дослідженні проведено оцінку валідності порогових значень ідентифікації груп соціального відторгнення. Здійснено перевірку достовірності відмінностей рівня задоволеності життям між «відторгнутими» і «невідторгнутими». Результати аналізу продемонстрували, що в усіх країнах відмінності середніх оцінок задоволеності життям між зазначеними групами є статистично значущими. Отримані результати свідчать, що середні оцінки задоволеністю життям нижчі у групи «відторгнутих».

У межах другого розділу роботи *проведено емпіричну ідентифікацію соціального відторгнення серед ВПО*. На даних масштабного опитування переселенців в Україні шляхом застосування ЕФА ідентифіковано три структурних елемента соціального відторгнення: матеріальна депривація, недостатність забезпечення прав громадянина, соціальна ізоляція (Дж. Джоель-Гисберг, К. Вруман). На основі повторного проведення ЕФА із використанням емпірично визначених компонентів концепту, сконструйовано інтегральний індекс соціального відторгнення. Результати оцінки валідності створеного вимірювального інструменту демонструють очікувані статистично значущі зв'язки між рівнем доходу, суб'єктивною оцінкою стану здоров'я, сімейним станом переселенців і суб'єктивною оцінкою відчуження від громади у поточному місці проживання та

сконструйованим індексом. Виявлено наявність статистично значущого зв'язку між рівнем освіти ВПО та рівнем соціальним відторгнення.

У третьому розділі «**Застосування факторіального дизайну опитування для ідентифікації соціального відторгнення**» представлено перелік параметрів, на основі яких може бути сформоване судження (суб'єктивний критерій ідентифікації соціального відторгнення) щодо відторгненості людини в умовах українського суспільства та здійснено оцінку валідності розробленого інструментарію.

Ідентифікація груп соціального відторгнення може бути здійснена шляхом оцінки пересічними громадянами того, хто, на їх думку, є соціально відторгнутим. В межах такого підходу відторгненість інших, може бути розглянута з точки зору обґрунтованості (справедливості) призначення державної допомоги людям, які можуть претендувати на неї згідно з їх соціально-демографічними характеристиками та складними життєвими обставинами.

Оскільки соціальне відторгнення є складним концептом і може бути неоднозначно проінтерпретоване з точки зору пересічних громадян у якості суб'єктивного критерію для ідентифікації соціально відторгнутих індивідів обрано обґрунтованість призначення державної допомоги. Соціальна підтримка призначається представникам тих груп, які з тих або інших причин мають недостатній доступ до ресурсів, соціальних благ та механізмів їх перерозподілу, а отже, є соціально відторгнутими. Судження щодо необхідності надання допомоги може бути проінтерпретоване як суб'єктивний критерій, на основі якого людину відносять до групи відторгнутих, спираючись на особливості її життєвої ситуації або соціально-демографічні характеристики. Проте у конкретному суспільстві існує певний перелік параметрів, які, на думку його представників, є обґрунтованими для отримання державної допомоги, оскільки відображають розуміння людьми того, хто потребує сторонньої підтримки.

З метою виявлення соціально-демографічних характеристик і особливостей життєвої ситуації тих, хто на думку пересічних громадян, є соціально відторгнутим, у роботі використано факторіальний дизайн опитування (ФДО). Одним із напрямів використання ФДО є вивчення впливу значної кількості факторів на формування суджень щодо надання державної підтримки бідним або представниками груп відторгнення (Дж. А. Вілл, Л. Д. Аппельбаум). Використовуючи ФДО у дослідженні застосовують стандартизовані віньєтки, що представляють вигадані описи об'єктів, які оцінює респондент (Л. Валландер). У ході опитування респондент присвоює певне значення об'єкту на основі його описаних характеристик, які є стимулами, що впливають на формування судження та дозволяють зробити оцінку.

У дисертаційному дослідженні з метою конструювання інструментарію для застосування ФДО та відбору параметрів, що характеризують віньєтки обрано теорію розподільчої справедливості. У межах теорії розподільчої справедливості

виокремлюють два основних принципи, що впливають на процес формування суджень про справедливість розподілу ресурсів: «принцип нужденності» та «принцип заслуг». Перший передбачає, що жодна людина не має бути позбавлена можливості отримати певний визначений необхідним рівень ресурсів, а другий, що кожен має отримувати «у відповідності із власними заслугами та власним внеском до суспільства». Окрім двох згаданих принципів, що визначають загальні уявлення про справедливість розподілу ресурсів, виділяють ряд критеріїв, які детермінують процес формування уявлення громадськості щодо легітимності розподілу соціальної підтримки. Зокрема з такою метою виділяють критерії нужденності, контролю та ідентичності (В. Ван Ооршот, С. А. Лерсен).

Відповідно до кожного критерію обрано параметри, що можуть бути розглянуті громадськістю в якості обґрунтованих факторів, що зумовлюють соціальне відторгнення. У відповідності із критеріями *нужденності* допомога має надаватися тому, хто найбільше цього потребує, хто знаходиться у складних життєвих обставинах та не в змозі забезпечити собі та своїй сім'ї необхідний (мінімальний) обсяг споживання та рівень життя. До критеріїв можна віднести наступні параметри: стать реципієнта, позиція на ринку праці (або залученість до значимої суспільної діяльності, яка може приносити дохід), подружній статус, наявність дітей та їх вік, наявність статусу ВПО, рівень доходу.

Наступна група критеріїв, на яких потенційно може базуватися оцінка справедливості надання соціальної допомоги, фіксує бажання та можливості потенційного реципієнта допомоги *контролювати* власні життєві обставини. До цієї групи критеріїв належать: наявність інвалідності, пошук місця роботи за умови її відсутності.

Згідно з критерієм ідентичності, який ґрунтується на теорії внутрішньо-групової ідентифікації, люди схильні позитивно ставитися до надання допомоги членам «своєї групи», а «іншим» – ні. В якості критеріїв ідентичності обрано наступні фактори: суб'єктивна оцінка щодо єдності та соборності Україні, а для відокремлення ефекту «статус ВПО» визначено умови переїзду до населеного пункту "з власних причин" (а не у зв'язку із військовими діями).

На основі визначеної теорії та гіпотез сконструйовано набір гіпотетичних життєвих ситуацій. Ситуації розглядають як комбінації можливих значень факторів з визначеного набору. В такому випадку фактори виступають як виміри простору для побудови описів гіпотетичних ситуацій. Приналежність до групи відторгнення операціоналізована за допомогою двох шкал (залежні змінні). У першому випадку респондент визначав міру необхідності надання підтримки від держави для описаної у віньєтці гіпотетичної особи за одинадцятибальною шкалою. Використовуючи другу шкалу, опитані встановлювали величину щомісячної фінансової допомоги.

Стимули, використані у ході опитування (віньетки із закладеними у них факторами) відповідають заявленому змісту дизайну (гіпотезам дослідження). Отримані у ході проведення регресійного аналізу результати продемонстрували, що очікувані статистично значущі взаємозв'язки відповідають гіпотезам, висунутим у теоретичній частині дослідження, що є певним підтвердженням зовнішньої валідності розробленого інструменту. Результати регресійного аналізу демонструють, що позитивно впливають на оцінку необхідності надання допомоги від держави наступні життєві обставини потенційного реципієнта такої допомоги: відсутність роботи, що супроводжується її (роботи) активними пошуками; наявність інвалідності або ж перебування на пенсії; наявність в сім'ї дітей (вік не маж значення); переїзд з Донбасу в зв'язку із військовими діями, що зараз там відбуваються (статус ВПО). Негативний вплив справляють байдужість потенційного реципієнта до незалежності та єдності України, а також наявність в сім'ї доходу, що перевищує 1600 грн. В той час, як стать та сімейний статус потенційного одержувача допомоги на оцінки респондента впливу не продемонстрували.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження зроблено такі висновки:

1. Спираючись на структурно-діяльнісний підхід, соціальне відторгнення визначено як багатовимірний процес зменшення доступу до структурно-економічних ресурсів, позицій, що їх розподіляють і недостатності соціокультурної участі окремих індивідів або груп. На суспільному рівні соціальне відторгнення проявляється як відсутність доступу до механізмів і ресурсів, що забезпечують соціальну інтеграцію. На індивідуальному рівні проявами соціального відторгнення є обмежений доступ до товарів і послуг, брак забезпечення прав громадянина та недостатність соціальної участі, що характерні для більшості людей у конкретному суспільстві.

2. Встановлено, що ідентифікуючи соціальне відторгнення у дослідженнях, застосовують критерії двох типів: суб'єктивні та об'єктивні. Згідно з суб'єктивними критеріями, люди визначають свою відторгнутість на основі відчуття власної відгородженості від суспільства, почуття зневіри, тривожності або оцінюють інших людей як відторгнутих спираючись на їх складну життєву ситуацію та соціально-демографічні характеристики. Об'єктивні критерії, відображені в дистрибутивних і реляційних вимірах. Дистрибутивні мають відношення до відсутності доступу до структурно-економічних ресурсів, а реляційні – до браку соціальної участі та недостатності нормативної інтеграції

3. Ідентифікація соціального відторгнення може бути здійснена двома способами. У межах першого способу з метою вимірювання соціального відторгнення застосовують багатовимірні статистичні методи, розглядаючи його як латентну змінну

(адитивний індекс), яку неможливо ідентифікувати безпосередньо на основі окремих показників. Конструювання таких показників передбачає, що соціальне відторгнення розглядають як неперервну властивість – індекс в певному діапазоні. Інший підхід полягає в тому, що дослідник аналізує окремі показники відповідно визначеним вимірам концепту. Такий підхід дозволяє розглядати соціальне відторгнення на основі номінальної шкали (дихотомічної ознаки) як відторгнутий або невідторгнутий.

4. За результатами ідентифікації компонентів концепту на даних міжнародного порівняльного дослідження виявлено, що структура визначених в Україні компонентів соціального відторгнення є ідентичною до вимірних компонентів у обраних для порівняння з Україною країнах. Структурна подібність ідентифікованих компонентів соціального відторгнення свідчить про існування відповідних вимірів соціального відторгнення в обраних для аналізу країнах. Обрані індикатори є цілком релевантними для вимірювання соціального відторгнення у різних суспільствах та придатні для крос-культурних порівнянь в Україні та країнах Центрально-Східної і Західної Європи.

5. За результатами масштабного опитування, проведеного серед ВПО в Україні, результати двоетапного застосування факторного аналізу засвідчили наявність компонентів соціального відторгнення, передбачених теоретичною моделлю Дж. Джоель-Гисберг та К. Врумана. У ході застосування об'єктивних критеріїв відносно групи ВПО встановлено, що емпірично ідентифіковані виміри відповідають розробленій у країнах Західної Європи теорії та релевантні до обставин (подій) і соціокультурних особливостей українського суспільства.

6. Оцінка валідності інтегрального індексу соціального відторгнення ВПО продемонструвала підтвердження більшості висунутих гіпотез щодо взаємозв'язків між ним і його факторами. Тобто сконструйований інструмент вимірює соціальне відторгнення.

7. Виявлено, що соціальне відторгнення ВПО не зводиться виключно до матеріальної депривації переселенців і включає виміри недостатності забезпечення громадських прав, які забезпечуються соціальними інститутами суспільства, та соціальну ізоляцію. Результати аналізу лінійної регресії демонструють важливість аспектів людського капіталу серед ВПО (стану здоров'я, освіти) як значимих факторів соціального відторгнення серед переселенців.

8. Для визначення порогового значення соціального відторгнення для показника, розрахованого на основі багатовимірних статистичних методів, можна застосовувати два походи, які використовуються в країнах Європейського Союзу: перший, заснований на значеннях показників в країні а другий на значеннях показників в макрорегіоні або у всій Європі. Запропоновані підходи ґрунтуються на статистичному критерії, який будується на конкретних емпіричних даних. Головна відмінність підходів полягає в тому, що в одному випадку розрахунок здійснюється щодо усереднених стандартів конкретного суспільства, а в іншому відповідно до стандарту

групи країн. Обидва способи представляють відносні підходи до визначення рівня соціального відторгнення і можуть бути використані як додаткові важливі інструменти для ідентифікації соціально вразливих верств населення.

9. Зібрані в ході пілотного опитування дані з використанням інструментарію, розробленого на основі факторіального дизайну дослідження та їх аналіз, зокрема, підтвердження, принаймні, частини висунутих гіпотез, свідчать про адекватність вимірів обраного для представлення гіпотетичних ситуацій простору. Це дозволило зробити висновок про придатність розробленого інструментарію для визначення міри соціального відторгнення гіпотетичних описів на основі оцінки необхідності (обґрунтованості/справедливості) призначення їм державної допомоги. Застосування інструменту в масовому загальноукраїнському дослідженні дасть можливість оцінити ставлення до соціальної політики держави (в частині розподілу соціальної допомоги) різних соціальних груп, населення різних регіонів України тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення дисертаційного дослідження викладено в таких публікаціях автора:

Статті в наукових фахових виданнях:

1. Локтева І. Концептуалізація та досвід вимірювання соціального відторгнення / І. Локтева // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – 2014. – Вип. 5. – С. 24-27.

2. Горбачик А. П., Локтева І. І. Факторіальний дизайн опитування при вивченні сприйняття справедливості розподілу державної підтримки серед соціально відторгнутих груп: результати пілотного дослідження //Український соціум. – 2015. – №. 3. – С. 7-19.

3. Локтева І. Соціальне відторгнення: атрибути, функції та відношення // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2015. – №2(27). – С. 59-66.

4. Локтева І.І. Вимірювання соціального відторгнення серед внутрішньо переміщених осіб / І. Локтева // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – 2015. – Вип. 6. – С.55-59.

5. Локтева. І. І. Соціальне відторгнення у контексті моделей соціального добробуту: міжнародне порівняння // Український соціум. – 2016. – №1. – С. 19-27.

Статті в закордонних фахових наукових виданнях:

6. Loktieva I. Approaches to empirical analysis of social exclusion: international comparison //Economics & Sociology. – 2016. – Т. 9. – №. 2. – Р. 148-157.

7. Локтева И. И. Опыт эмпирической идентификации социального отторжения //Труд. Профсоюзы. Общество. – 2016. – №. 3. – С. 80-86.

Статті в інших наукових виданнях:

8. Локтева І. Соціальне відторгнення молоді: підходи до емпіричного аналізу // Молодіжна політика: проблеми та перспективи. Випуск 5 // [збірник наукових праць / наук. ред. С. Щудло, П. Длугош. – Дрогобич – Перемишль : Вип. 5. – С. 67-75.

9. Локтева І. І. Методи вимірювання соціального відторгнення: світовий досвід матеріали II-го Конгресу Соціологічної асоціації України [«Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи»], (Харків, 17-19 жовтня 2013 р.). – Х.: Харк. нац. ун-т ім. В.М. Каразіна, 2013. – С. 40-41.

10. Балакірева О.М. Соціальне облаштування та адаптація внутрішньо переміщених осіб / О.М. Балакірева, І.І. Локтева // Гуманітарні виклики та соціальні наслідки військових дій на Сході України : зб. матеріалів круглого столу (Київ, 22 вересня 2015 р.). – Київ : ДУ «Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України», 2015. – С.110-114.

11. Локтева І.І. Ризики і прояви соціального відторгнення серед молоді ВПО // Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 26-27 листопада 2015 р.) / Укладачі А.А.Мельниченко, П.В. Кутуєв, А.О. Мігалуш. – К.: Талком, 2015. – 652 с. – сс. 71-73.

12. Gorbachyk A. Study of Perception of the Justice of Governmental Support Distribution Among Socially Excluded Groups / Gorbachyk A., Loktieva I. // Third ISA Forum of Sociology (July 10-14, 2016). – Vienna: Isaconf, 2016. – P. 264.

АНОТАЦІЯ

Локтева І. І. Критерії багатовимірної ідентифікації соціально відторгнутих груп. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.02 – методологія та методи соціологічних досліджень. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, МОН України, Київ, 2016.

У роботі представлені результати застосування критеріїв емпіричної ідентифікації соціального відторгнення в Україні і в європейських країнах з різним рівнем соціально-економічного розвитку та відмінними моделями соціальної політики. Проведено порівняння структури проявів відторгнення. Ідентифікацію соціального відторгнення здійснено на основі підходу, запропонованого Дж. Джоель-Гісбергом і К. Вруманом, Розглянуто два підходи до визначення порогового значення соціального відторгнення, які використовуються в країнах Європейського союзу: один заснований на значеннях показників в країні, другий – у макрорегіоні або всій Європі. На результатах масштабного опитування ВПО запропоновано адаптацію підходу до вимірювання соціального відторгнення розроблений Дж. Джоель-Гісбергом і К. Вруманом. Запропоновано інструмент, розроблений із застосуванням факторіального дизайну опитування, для ідентифікації критеріїв визначення

соціального відторгнення різними соціальними групами з метою вивчення узгодженості цих критеріїв з тими, які використовують вчені і державні служби.

Ключові слова: соціальне відторгнення, матеріальна депривація, критерії ідентифікації, факторний аналіз, внутрішньо переміщені особи.

АННОТАЦИЯ

Локтева И. И. Критерии многомерной идентификации социально отторгнутых групп. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.02 – методология и методы социологических исследований. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, МОН Украины, Киев, 2016.

В работе представлены результаты эмпирической идентификации социального отторжения в Украине и в европейских странах с различным уровнем социально-экономического развития и моделями социальной политики. Проведено сравнение структуры проявлений отторжения. Идентификацию социального отторжения осуществлено на основе подхода, предложенного Дж. Джоэль-Гисбергом и К. Вруманом, Рассмотрены два подхода к определению порогового значения социального отторжения, которые используются в странах Европейского союза: один основан на значениях показателей в стране, второй - в макрорегионе или в всей Европе. На данных масштабного опроса внутренне перемещенных лиц предложено адаптацию подхода к измерению социального отторжения разработан Дж. Джоэль-Гисбергом и К. Вруманом. Предложено инструмент, разработанный с применением факториального дизайна опроса, для идентификации критериев определения социального отторжения различными социальными группами с целью изучения согласованности этих критериев с теми, которые используют ученые и государственные службы.

Ключевые слова: социальное отторжение, материальная депривация, критерии идентификации, факторный анализ, внутренне перемещенные лица.

ANNOTATION

Loktieva I. Criteria for identifying multidimensional socially excluded groups. – Manuscript.

The dissertation for the obtaining a candidate in Sociology, specialty 22.00.02 – methodology and methods of sociological research. – Kyiv National Taras Shevchenko University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2016.

The dissertation presents the results of theoretical and empirical substantiation of application social exclusion identification criteria, developed in the European Union, in the context of Ukrainian society.

Social exclusion is considered as a multidimensional process of reducing access to structural and economic resources, as well as the person's position, which determines resources' distribution, and lack of social and cultural participation of individuals or groups. At the societal level social exclusion manifests as a lack of access to the mechanisms and resources of social integration. At the individual level, social exclusion reflects limited access to resources, lack of civil rights ensuring, social isolation and a shortage of participation in meaningful activities that are common to most people in the society under study.

In accordance with the approach of measuring social exclusion proposed by C. Vrooman and G. Jehoel-Gijsbers the typical dimensions of the concept were defined: material deprivation and social isolation. The mentioned above components of social exclusion were extracted in countries with the Social-democratic, Liberal, Mediterranean and Corporatist welfare models, in Eastern European and post-Soviet countries by using the factor analysis on the basis of the results of European social survey (ESS). Then mentioned components were defined in Hungary, Germany, Spain, Sweden, United Kingdom, and Ukraine. The structures of extracted components demonstrate their similarity.

Additive indexes of social exclusion for mentioned above countries were created based on the indicators that were used for identification of mentioned dimensions. The analysis of the validity and reliability of the constructed indexes is carried out. Two approaches to identify the social exclusion threshold values were considered: first, based on the values of the indicators in the country, and the second - in macro-region or throughout Europe. It was concluded then, how the threshold values of the social exclusion indexes, which were received according to each approach, can be used for recognition of vulnerable groups.

The approach of measuring social exclusion proposed by G. Jehoel-Gijsbers and C. Vrooman was applied to IDPs in Ukraine. In order to measure social exclusion, a factor analysis was utilized. Empirical identification of social exclusion's three dimensions: material deprivation, access to civil rights and social isolation was carried out. Based on the empirically measured dimensions of the social exclusion concept, an integral index of social exclusion was extracted. The constructed tool has been verified by applying linear regression analysis according to the criterion of construct validity. For this purpose, predictors had been chosen, such as level of IDPs's income, subjective health status evaluation, education level, marital status and subjective assessment of community alienation in current place of residence. This permit to conclude that despite on difficult financial situation, social exclusion of IDPs is not limited solely by material deprivation and its structure is similar to the concept's expressions in other social groups in this same kind of situation but in the completely different circumstances.

The dissertation presents the findings of questionnaire within the pilot study, which aimed on measuring in mass survey the public's perception of the justice of governmental support distribution among socially excluded groups. The questionnaire is oriented on using survey technic, which is based on experimental approach, named factorial survey design. In

the process of survey, the respondents received the descriptions of hypothetical situations, which could potentially be in a real life. Those descriptions are called vignettes. The respondents should evaluate the possibility or even necessity of support provision from the state to the person who is trapped in the described in vignettes life circumstances. The purpose of the analysis of judgments about various life circumstances from the different respondents is to identify interactions and impact of different factors on the perception of certain groups of people, specifically those who are affected by difficult life circumstances, need help and therefore, socially excluded. The dimensions aiming at formation of possible hypothetical situations were chosen based on the theory of social justice as well as criteria of needs, control and identity. The results of collected data regression analysis is the basis for: i) conclusion about the possibility to apply the proposed questionnaire in the mass surveys and ii) confirmation of the compliance of measuring results to the hypotheses previously formulated within the process of the vignette universe construction.

Keywords: social exclusion, material deprivation, criteria of identification, factor analysis, internally displaced persons.

Відповідальний за випуск
кандидат фіз.-матем. наук, доцент Горбачик А. П.